

РОЗДІЛ II РОМАНСЬКІ МОВИ

УДК 81'373.611'373.46'373.611

Бабяк Х. М.

СТРУКТУРА ТА СЕМАНТИКА ЛАТИНСЬКИХ РИТОРИЧНИХ ТЕРМІНІВ-КОМПОЗИТІВ

У статті проаналізовано структурно-семантичні особливості термінів-комполітів у латинській риторичній термінології. Визначено моделі, за якими утворюються такі деривати. Зазначено, що композити функціонують як синтаксичні еквіваленти корелятивних словосполучень, які мотивують їх формальну структуру. У зв'язку з давністю процесів словоскладання та фонетичними змінами, яких зазнали компоненти складних слів, було використано деякі прийоми етимологічного аналізу.

Ключові слова: риторична термінологія, термін-комполіт, словотворча модель, словоскладання.

Бабяк Х. М. Структура и семантика латинских риторических терминов-комполітов. – Стаття.

В статье проанализированы структурно-семантические особенности терминов-комполітов в латинской риторической терминологии. Определены модели, по которым возникают такие дериваты. Отмечено, что композиты функционируют как синтаксические эквиваленты коррелятивных словосочетаний, которые мотивируют их формальную структуру. В связи с давностью процессов словосложения и фонетическими изменениями, понесенными компонентами сложных слов, были использованы некоторые приемы этимологического анализа.

Ключевые слова: риторическая терминология, термин-комполіт, словообразовательная модель, словосложение.

Babiak Kh. M. Structure and semantics of Latin rhetorical terms-composites. – Article.

In the article structural and semantic features of Latin rhetorical terms-composites are analyzed. Models, by which such derivatives are formed are determined. Also composites' functioning as syntactic equivalents of correlative phrases, which motivate their formal structure, is marked. Due to the antiquity of the processes of word compounding and phonetical changes, that components of complex words had experienced, some ways of etymological analysis were used.

Key words: rhetorical terminology, term-composite, word-building model, word compounding.

Словоскладання належить до непродуктивних способів терміноутворення в підмові латинської риторики. Зрештою, така картина спостерігається й у загальнолітературній мові, де композити посідають скромне місце порівняно з похідними, утвореними за іншими морфологічними словотворчими моделями. Виняток становлять деякі поети, у мові яких поява таких слів зумовлена, з одного боку, активними пошуками щодо збагачення латинської мови, а з іншого – метричними міркуваннями. Особливе значення при цьому мають Квінт Енній і Тіт Лукрецій Кар [18, с. 104].

Латинська риторична лексика завдяки своєму соціальному й політичному значенню в житті давніх римлян однією з перших виокремилась в особливу терміносистему. Однак в українському мовознавстві вона практично не вивчалася. Зовсім обділені увагою дослідників деривативні процеси в риторичній термінології, зокрема й словоскладання. До речі, це питання не знайшло належного висвітлення також на матеріалі української риторичної термінології. Крім невеликого розділу про терміни-комполіти в монографії З. Куньч [6, с. 127–129], інших досліджень на цю тему ми не знайшли.

Таким чином, робота актуальна, оскільки в українському мовознавстві немає досліджень, присвячених структурним особливостям латинських риторичних термінів-комполітів. Об'єктом

дослідження є риторичні терміни-комполіти, вибрані методом суцільної вибірки з трактатів Цицерона, а предметом – їх структурно-семантичні особливості. Метою статті є аналіз моделей словоскладання в системі латинської риторичної термінології.

Розглядаючи структуру термінів-комполітів, ми не обмежились чисто синхронічним методом, а залучили також діахронічний. Адже створення нового слова – це насамперед процес. Тому Є. Кубрякова слушно зазначила: «Система словотворення виступає одночасно і як результат розвитку, і як певний мовотворчий процес» [5, с. 15].

Першим у науці визначення складних слів, близьке до сучасного, дав Арістотель, який назвав їх іменами, що складаються з повнозначних частин [2, с. 74]. Він же наголосив на їх номінативній функції, вказуючи, що люди вживають складні слова, коли в цього поняття немає назви [1, с. 133].

Крім внутрішнього синтаксису, який полягає в порядку розташування елементів складних слів, їм властивий також зовнішній синтаксис, тобто співвіднесеність з еквівалентними синтаксичними конструкціями [4, с. 7]. Тому небезпідставно ще Е. Бенвеніст розглядав такі складні слова як редуковані речення, трансформи певних типів вільного висловлювання [3, с. 241].

Таким чином, функціонування складних слів і словосполучень виявляє багато спільного, тісно

взаємопов'язане. За типами синтаксичних зв'язків у словосполученнях компоненти складних слів вступають у сурядні та підрядні зв'язки.

У композитах, утворених за типом сурядних зв'язків, компоненти перебувають у рівноправних семантичних і синтаксичних відношеннях та є рідкісними. У риторичній термінології Цицерона більше композитів, утворених за типом підрядних зв'язків, де перший компонент визначає другий.

До композитів із сурядним зв'язком між компонентами можна віднести слова, утворені за моделлю¹ Praep + S: *interpuncta* ("De oratore", т. III, с. 181, 328) «розділові знаки, паузи»; *intervallum* ("De oratore", т. III, с. 185; "Ad M. Brutum orator", с. 222) «інтервал (між словами)»; *interspiratio* ("De oratore", т. III, с. 173) «передішка, пауза». Також першим компонентом виступає прийменник у складному слові *controversia* ("Brutus seu De claris oratoribus", с. 90, 310) «тема для спорів», що приєднується до партиципiальної основи від дієслова *vertere* (Praep + Part). Термін ускладнений суфіксом **-ia** з категорiальним значенням властивості. Їх не можна трансформувати в синтагми з підрядним зв'язком. Терміни утворюються шляхом примикання.

Більшість композитів із підрядним зв'язком компонентів утворюються на основі атрибутивних і дієслівних словосполучень. Семантика твiрного словосполучення визначає семантику складного слова. Його лексикалізація приводить до зрощення компонентів, у результаті чого з'являється цілком нова лексична одиниця, здатна компактно номiнувати різні поняття.

Домiнуючою моделлю серед композитів із підрядним зв'язком між компонентами є S + V. За цiєю моделлю утворені такі композити:

artifex ("De oratore", т. III, с. 35; "Brutus seu De claris oratoribus", с. 188) «знавець (ораторського мистецтва)». Термін утворений шляхом поєднання iменникової й дієслівної основ. Короткий голосний **ǣ** в дієслівній основі перед двома приголосними (кiнцевий приголосний основи + s) переходив в **e**: *artifex* < *artifax [10, с. 156];

artificium ("De oratore", т. I, с. 50, 93) «ораторська майстерність». Термін утворений шляхом поєднання iменникової й дієслівної основ та ускладнений суфіксом **-ium** із категорiальним значенням властивості. У другому компоненті у відкритому серединному складі **ǣ** переходить в **i**;

causidicus ("De oratore", т. I, с. 202; "Ad M. Brutum orator", с. 30) «судовий оратор». Термін утворений шляхом поєднання iменникової та дієслівної основ за допомогою iнтерфікса **i**. Другий компонент, незважаючи на флективну оформле-

ність, виступає лише в складі композитів як віддієслівний прикметник [16, с. 462–463] (наприклад, *veridicus, maledicus, suavedicus* тощо). Такі композити контекстуально можуть субстантивуватися;

auscipium ("Ad M. Brutum orator", с. 84) «полкування (за риторичними ефектами)». Термін утворений шляхом поєднання iменникової та дієслівної основ. Другий компонент становить дієслівну основу від *capio*, де **ǣ** переходить в **u** перед губним **p** у відкритому серединному складі (поряд з **i**, наприклад: *principium*). Фонетичні умови появи того чи iншого голосного не піддаються точному визначенню, проте ми можемо припустити, що на появу **u** чи **i** мiг вплинути відповідний голосний першого компонента. Композит ускладнений суфіксом **-ium** із категорiальним значенням дії;

veriloquium ("Topica", с. 35) «iстинне, тобто первiсне значення слова». Так Цицерон намагається перекласти грецьке слово *ἐτυμολογία*. Термін утворюється шляхом примикання iменника в родовому відмінку до дієслівної основи, він ускладнений суфіксом **-ium** із категорiальним значенням якості.

Таку ж продуктивність виявила модель *Adi + V*. Терміни, утворені за цiєю моделлю, є різночастиновими у зв'язку з додаванням до композитної основи формо- чи словотворчого афікса, наприклад:

amplificare ("De oratore", т. III, с. 104) «розширювати (предмет розгляду прикрасами)». Термін утворений шляхом поєднання прикметникової й дієслівної основ за допомогою iнтерфікса **i** та додавання iнфiнітивного закінчення **-re**. Дієслівна основа в композиті отримує форму **fica-** у зв'язку з переходом **ǣ** в **i** у відкритому складі;

amplificatio ("De oratore", т. III, с. 105; "Partitiones oratoriae", с. 52) «ампліфікація, посилення, нагромадження засобів». Термін утворений шляхом поєднання прикметникової та дієслівної основ за допомогою iнтерфікса **i**. Другий компонент композита становить дієслівну основу від *facio*, де **ǣ** переходить в **i** у відкритому складі. Композит ускладнений характерним для віддієслівних утворень суфіксом **-tio** з категорiальним значенням абстрактної дії;

grandiloquus ("Ad M. Brutum orator", с. 20) «веломовний (про оратора)». Другий член складного слова є прикметником дієслівного походження, що функціонує тільки в складі композитів. Його можна співвіднести з подiбними формантами **-dicus, -ficus, -volus** тощо, пов'язаними парадигматичними відношеннями.

Така ж модель лежить в основі композита *magnificentius*, який входить до складу атрибутив-

¹ Для опису формальної структури використано такі умовні позначення: *Adi* – *Adiectivum* (прикметник), *N* – *Numerale* (числівник), *Part* – *Participium* (дісприкметник), *Praep* – *Praepositio* (прийменник), *S* – *Substantivum* (iменник), *V* – *Verbum* (дієслово).

ного словосполучення *magnificentius genus dicendi* (“Brutus seu De claris oratoribus”, с. 123) «величнійшій рід красномовства». Його другий компонент, що є компаративом від прикметника дієслівного походження, самостійно не вживається.

Multiplices в атрибутивному словосполученні *multiplices orationes* (“Ad M. Brutum orator”, с. 12) «багаточисленні промови». Мультиплікативний прикметник-комполит утворений шляхом поєднання прикметника *multi* та основи, що виділяється в генетиві від **-plex**; її походження дієслівне [12, с. 514].

Структурний аналіз композитів риторичної семантики в Цицерона виявив декілька термінів із першим компонентом-числівником, основа якого в результаті зрощення зазнала певних фонетичних змін. За лексико-граматичною характеристикою опорного слова це субстантивний ад’єктивний та вербальний композити. У слові *principium* (“De oratore”, т. II, с. 320) «вступ до промови» (модель N + V) другий компонент становить дієслівну основу від *capio*, де **ā** переходить в **i** перед губним **p** у відкритому серединному складі. Композит ускладнений суфіксом **-ium** із категоріальним значенням стану, якості. Слово *anceps* в атрибутивному термінологічному словосполученні *anceps causa* (“De oratore”, т. II, с. 186) «сумнівна справа» репрезентує модель N + S. Перший компонент походить від *ambi*, де **i** під час словоскладання синкопувалось, спричинивши перехід **m** в **n** перед задньоязиковим **c** [10, с. 117]. Другий компонент, що походить від *caput*, утворений від його генетивної форми [12, с. 98]. Термін *duplicare* (“Ad M. Brutum orator”, с. 135) «подвоювати (слова)» утворений поєднанням числівника та дієслова (модель N + V), хоча в діакронії виводиться від *duplex*. Від нього утворений прислівник *dupliciter* (“De inventione”, т. I, с. 5) «двоєко, подвійно» шляхом додавання до основи **duplic-** суфікса **-iter**.

Два композити утворені поєднанням прикметника й дієприкметника (модель Adj + Part): *suaviloquens* (“Brutus seu De claris oratoribus”, с. 58) «солодкомовний» і *suaviloquentia* (“Brutus seu De claris oratoribus”, с. 58) «солодкомовність, солодка мова». У першому слові дієприкметник, втрапивши процесуальні ознаки та набувши статичні, ад’єктивувався, визначивши, таким чином, перехід композита до розряду прикметників. Про це свідчить синтагматичне оточення, де він виступає означенням іменника: *suaviloquens os* «солодка мова». Другий термін утворений від *suaviloquens* додаванням до основи суфікса **-ia** з категоріальним значенням якості. У дійсності в таких похідних вже можна виокремити ускладнений суфікс **-ntia**, який визначає форму дієприкметника теперішнього часу активного стану середнього роду множини. Унаслідок фемінізації такі форми отримали іменне значення. Та ж модель лежить в осно-

ві терміна *magniloquentia* (“Ad M. Brutum orator”, с. 191) «пишномовність».

Locuples в атрибутивному словосполученні *locuples oratio* (“De oratore”, т. III, с. 185) «багата мова». Термін утворений поєднанням іменникової й прикметникової основ у словах *locus* і *plenus*. У першому компоненті, що становить давню основу на ***-o-**, цей голосний перед губним переходив в **u** [14, с. 96]. Другий компонент **-ples** походить від ***plē-t-s** [12, с. 515].

Значний вплив на формування системи словоскладання в латинській мові мала грецька мова, де цей словотворчий тип був продуктивним. Учені зазначають про високу окурентність таких композитів у технічних текстах, де вони маркують науковий стиль [14, с. 393]. Серед латинських риторичних термінів також знайдено декілька лексем, створених за зразком грецьких. *Amplificatio* – дослівний переклад грецького риторичного терміна *αὐξησης*. Численні композити з першим компонентом **multi-** відтворюють грецькі композити з **πολλ-**, серед них – *multi-plices*, що відповідає грецькому *πολλα-πλάσιοι*. У слові *anceps* перший компонент **ambi-** відповідає грецькому **ἀμφι-**, що входить до складу таких композитів, як *ἀμφι-λογος*, *ἀμφι-κέφαλος*, *ἀμφι-βιος*, *ἀμφι-γυος* тощо. *Du-plicare* створений за зразком *διπλόω*. *Suaviloquens* є поморфемним перекладом *ἡδύ-λόγος*.

Більшість розглянутих термінів виникли внаслідок структурно-семантичного калькування, яке полягає в імітації запозиченої моделі та наповненні її морфемним матеріалом власної мови [9, с. 214].

Складні терміни з компонентами, об’єднані підрядними відношеннями, функціонують у тісному зв’язку зі словосполученнями, результатом семантичної компресії яких вони є. Так, композит *suaviloquens* еквівалентний дієслівно-адвербіальній конструкції *suaviter loquitur* «солодко говорить». *Artifex* можна розширити в дієслівно-об’єктну конструкцію з додатком у знахідному відмінку *artem facit* «творить мистецтво». *Anceps* співвідноситься із субстантивно-атрибутивною конструкцією *ambiguum caput* «двозначна суть».

Проте такі композити не можна розглядати як абсолютно тотожні словосполучення, на основі яких вони виникли. Складні слова позначають цілісне поняття, тоді як у словосполученнях неминуче акцентується один з елементів [8, с. 37]. Прихильник психологізму в теорії мови Г. Пауль поклав в основу розмежування складних слів і корелятивних словосполучень психологічний фактор [7, с. 389].

Опорним словом у складних словах є завжди другий компонент, а перший лише конкретизує його значення. *Causidicus* – це не будь-який оратор, а судовий; *auscipium* – не будь-яке полювання, а полювання (метафорично) за риторичними

ефектами. Інколи таке значення не можна визначити у зв'язку з перетворенням складного слова на ідіоматичну одиницю, яка не мотивує значення складових частин. Наприклад: *ansepers* ≠ *ambiguum* + *carut*.

Термінотворення має більш особистий характер, ніж словотворення в загальнолітературній мові, яке зазвичай відбувається стихійно. Зрештою, воно також повторює словотворчі схеми й моделі загальнолітературної мови, тому при цьому не варто чекати суттєвих розбіжностей. Звіривши розглянуті риторичні композити за авторитетними словниками (двотомним латинсько-німецьким К. Георгеса [13] та п'ятитомним латинсько-польським за редакцією М. Плезі [15]), ми знайшли тільки два новоутворення в Цицерона: *veriloquium* і *causidicus*. *Veriloquium* – це вільна інтерпретація грецького слова *ἐτυμολογία*. Однак як риторичний термін воно його не задовольняло, тому Цицерон віддав перевагу слову *notatio*, яке отримало більш чітке категоріальне визначення (“Торіса”, с. 10). Компонент **-dicus** вживається як зв'язаний компо-

нент у низці загальнолітературних слів, тому про створення абсолютно нової моделі годі говорити. Ідеться швидше про проникнення загальнолітературних слів у підмову риторики та пристосування їх до термінологічних найменувань шляхом спеціалізації значень та інших семантичних перетворень.

Той факт, що складні слова не характерні для латинської мови, наводили вже давні автори. Так, римський історик початку Римської імперії метафорично називає їх грецьким словом *андрогіни* та вказує, що вони частіше зустрічаються в грецькій мові (Liv. XXVII, 11) [17, с. 370]. Про непристосованість латинської мови до творення складних слів зазначав також пізньолатинський письменник Авл Геллій (N. A. XI, 16) [11, с. 19]. Однак мова використовує всі наявні в ній ресурси для розбудови словникового складу, номінації все нових понять у когнітивній діяльності людини. Не останню, хоч і скромну, роль відіграла при цьому номінативна деривація шляхом словоскладання. Певне поширення вона здобула в латинських фахових підмовах, зокрема й у риторичі.

Література

1. Античные риторики / под ред. А. Тахо-Годи. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1978. – 351 с.
2. Аристотель. Поэтика / Аристотель ; пер. з давньогр. Б. Тена. – К. : Мистецтво, 1967. – 134 с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
4. Клименко Н. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Клименко. – К. : Наукова думка, 1984. – 251 с.
5. Кубрякова Е. Что такое словообразование / Е. Кубрякова. – М. : Наука, 1965. – 77 с.
6. Куньч З. Українська риторична термінологія: історія і сучасність / З. Куньч. – Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2006. – 215 с.
7. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль ; пер. с нем. под ред. А. Холодовича. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 500 с.
8. Смирницкий А. Лексикология английского языка / А. Смирницкий ; под ред. В. Пассек. – М. : Изд-во литературы на иностр. языке, 1956. – 260 с.
9. Суперанская А. Общая терминология. Вопросы теории / А. Суперанская, Н. Подольская, Н. Васильева. – М. : Наука, 1989. – 246 с.
10. Тронский И. Историческая грамматика латинского языка / И. Тронский. – М. : Изд-во литературы на иностр. языке, 1960. – 320 с.
11. Gellii A. Noctium Atticarum libri XX / A. Gellii ; ed. C. Hosius. – Lipsiae : Teubner, 1903. – Vol. II. – 372 p.
12. Ernout A. Dictionnaire étymologique de la langue latine / A. Ernout, A. Meillet. – 4-e éd. – Paris : Klincksieck, 1967. – 827 p.
13. Georges K. Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch / K. Georges. – 7. Aufl. – Leipzig : Hahnsche Buchhandlung, 1879–1880. – Bd. I–II.
14. Meillet A. Traité de grammaire comparée des langues classiques / A. Meillet, J. Vendryes. – Paris : Champion, 1924. – 684 p.
15. Słownik łacińsko-polski / pod red. M. Plezi. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959–1979. – T. I–V.
16. Sommer F. Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre / F. Sommer. – 2. und 3. Aufl. – Heidelberg : Winter, 1914. – 664 S.
17. Titi Livi. Ab urbe condita libri / Titi Livi ; ed. W. Weissenborn, M. Müller. – Lipsiae : Teubner, 1893. – Pars II. – Libri XXI–XXX. – 585 p.
18. Weise O. Charakteristik der lateinischen Sprache / O. Weise. – 4. verbess. Aufl. – Leipzig ; Berlin : Teubner, 1909. – 202 S.